

NAGY FERENC

A Nyírtelek-Varjúlaposi gyűjtőtáborok története 1939-1944

A történész kimondhatatlan szerencséje, ha olyan témára talál, melyben, mint cseppben a tenger tükröződik egy történelmi kor minden sajátossága, jellegzetessége. Ha az a mikrotörténet, amelyet kutat, tökéletesen mintázza mindazt, ami az adott kor főbb folyamatait jellemezte, az akkori történéseket kísérte. További szerencséje lehet, ha hivatali munkája révén személyesen is kötődik a témához, ha kedves kötelessége azt kutatni, feldolgozni, mert valamilyen módon napi munkájának a része. Úgy gondolom, engem ilyen szerencse ért, amikor hozzákezdtem a Nyírtelek-Varjúlaposi gyűjtőtáborok történetének a feldolgozásához.

Nyírtelek Nyíregyházától, a megyeszékhelytől 15 km-re lévő nagyközség, több mint 5000 lakossal. Közigazgatásilag hozzátartozik egy volt tanya, egy uradalmi gazdasági központ, Varjúlapos. A tanya névadása kibogozhatatlan rejtély. Megboldogult elődöm, Dr. Gyarmathy Zsigmond gyakran mondogatta, hogy ennek így nincs semmi értelme. „Laposvarjú”, az már talán mondana valamit, bár a szépségdíjat az sem nyerné el.

Itt Varjúlaposon van a levéltárunknak két raktárépülete, melyben közel 3000 ifm-t őrzünk, jórészt a tanácsi kor 1950–1989 közötti iratanyagát. Mindkét épület annak a gazdasági központnak, majorságnak, tanyának a része, ahol 1939 és 1944 között különböző gyűjtőtáborok voltak. Az egyik épületünk a gazdatiszt volt lakása és irodája, a másik pedig egy magtárépület gyönyörű faragott gerendájú tetőszerkezettel.

A varjúlaposi majorság az 1920-as években a Dessewffy család egyik legnagyobb gazdasági központja volt. Része annak a hitbizománynak, amelyet 1867-ben 40 ezer kh-on Dessewffy Kálmán gróf alapított. A hitbizomány az 1930-as évek végére 30

ezer kh alá csökkent, mivel a kormányzat bizonyos keretek között engedélyezte a kötött birtokok részbeni eladását, a pénzre pedig a családnak égetően szüksége volt a különböző örökösödési, kiházasítási ügyek intézésében.

A pénztelenség magyarázza azt is, hogy a varjúlaposi gazdaságot irányító Aurél gróf 25 évre bérbe adta Engel Lipót zsidó nagybérlőnek a majorságot és a hozzátartozó birtokrészt. A nagybérlő előre, egy összegben fizette ki a 25 esztendei bérleti díjat, így aztán történetünk kezdetén, 1939-ben a majorság gazdája Engel Lipót és társa Rottmann Mór volt.

A gazdaságnak saját malma, olajütője, darálója, sőt vasöntődéje is volt. Több hatalmas istállóépületben söre marhahízlalással, süldőneveléssel foglalkoztak és természetesen a táj adottságaihoz igazodó mezőgazdasági termékeket termeltek. Varjúlapos a két világháború között korszerűen felszerelt és vezetett gazdaságnak számított. Hagyomány volt például a vetőmagborsó termesztésének is. A kézzel gondosan válogatott borsót Hollandiába szállították. A válogatáshoz 100–150 idénymunkást szerződtettek Mezőkövesd környékéről: „Matyóföldről”. Így alakult ki a hagyománya annak, hogy időről időre nagyobb tömeget étkeztettek, szállásoltak el a gazdasági épületekben, kitakarított, fertőtlenített istállókban.¹

A gyűjtőtáborok története 1938 végén kezdődik. Az I. bécsi döntés után megszorodnak a szökések – ahogyan a korabeli sajtó fogalmaz – az illegális határátkelések Erdélyből az anyaország felé. Főként a román hadseregbe besorozandó katonaköteles magyar fiúk szöknek át, jórészt igazoló okmányok nélkül.

A Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) igyekszik nyilvántartani a menekülteket, számukra tartózkodási helyeket jelöl ki, így például Nyíregyházát, konkrétan a varjúlaposi majorságot. Az Országos Menekültügyi Hivatal a városnak személyenként 1 pengő 80 fillért ad a menekültek ellátására, melyből 20 fillér úgynevezett zsoldpénz.

A varjúlaposi tábort ugyan katonák őrizték, de a táborlakók szabadsága meglehetősen nagy volt. Kijártak dolgozni a környező gazdaságokba, engedéllyel bemehettek a városba is. Meleg Elek Szatmárnémetiből érettségi előtt szökött át a határon. Rokonai, ismerősei nem voltak, így közel egy esztendőt töltött a táborban. Külön engedéllyel sikeresen leérettségizett Nyíregyházán. Ma Budapesten él, nyugdíjas francia–német szakos tanár. Levelei becses források a tábori élet első időszakára vonatkozóan, hiszen együtt élt ott a SZICS-gárdistákkal és a lengyel menekültekkel is.

Akiknek rokonai, ismerősei voltak az anyaországban, sokkal hamarabb elhagyhatták a tábort. 1940. március 16-án Nyíregyháza polgármesteréhez, Szohor Pálhoz – aki jogilag a menekülttábor parancsnoka volt – a következő kérés érkezett: *„Mi alulírottak, Tóth János, Horváth Sándor, Erdei Gyula, Papp Zoltán, Illés István és Fenigli Ferenc erdélyi menekültek azzal a kéréssel fordulunk a Tisztelt Polgármester Úrhoz, hogy bennünket tavaszi munkára Magyarországon élő rokonokhoz, illetve ismerősökhöz kiengedni szíveskedjen. A velünk egy időben átszökött, a losonczy táborba küldött ismerőseink ugyanis a tábor felügyeletéből már kikerültek és önállóan keresik kenyerüket.”*²

A menekültek létszámára vonatkozóan kevés megbízható adatunk van, hiszen azoknak csak egy része élt a táborban, mások önálló egzisztenciát kezdtek. 1940. június 28-án a város rendőrkapitánya azt jelentette a polgármesternek, hogy a város területén 185 erdélyi és 7 szlovák (vagyis felvidéki) menekültet tartanak nyilván.³

Az Országos Menekültügyi Hivatal a II. bécsi döntést követően szünteti meg hivatalosan is a menekültek segélyezését és nyilvántartását.

A varjúlaposi gyűjtőtábor történetének újabb fejezete 1939. március 15-e után kezdődött. A magyar honvédség ekkor kezdte meg Kárpátalja magyar lakta területeinek a visszacsatolását. Ungvár magyar kézre került, így az autonómiát szerzett Volosin-kormány Husztra tette át a székhelyét.

Az 1938. november 10-én megalakult ukrán fegyveres szervezet, a Karpatszka SZICS (SZICS Lövészgárda) tagjai a magyarok által visszafoglalt területeken igyekeztek megakadályozni az élet normalizálódását. Az ellenálló SZICS-gárdistákat a magyar hatóságok elfogták, egy részüket Kárpátalja börtöneibe zárták, másokat a varjúlaposi gyűjtőtáborba szállítottak.

A SZICS-gárdisták varjúlaposi fogva tartásának egyetlen levéltári forrása sem maradt fenn. Őket is a magyar katonák őrizték, de nyilvántartásuk természetesen nem az Országos Menekültügyi Hivatal feladata volt. Ellátásuk sem a város gazdasági hivatalán keresztül történt.

A források hiányában csak az élő szóra és a visszaemlékezésekre hagyatkozhatunk. A tanyaközpont lakói emlékeznek a SZICS-partizánokra, a „szicsákokra” – ahogyan a foglyokat ők nevezték. Meleg Elek is emlékezett érkezésükre. A táborban külön elzárt részen őrizték őket, de őrizettel a foglyok is kijártak dolgozni a környező földekre. Emlékeznek arra is, hogy esténként a tábor irodájában kihallgatták, vallatták őket, ugyanakkor különösebb atrocitásról, kínzásról, halálesetről nem tudnak.⁴

A Szovjetunió szétesése, az önálló Ukrajna kikiáltása után megkezdődött az ukrán nemzeti történelem jeles eseményeinek a kutatása, feldolgozása. A Varjúlaposon őrzött foglyok története is fontos esemény lett. Vaszil Hudanics történész a Zakarpatszka Pravda 1993. július 10-i számában meglehetősen terjedelmes tanulmányt szentelt a témának. Csupán egyetlen forrást nevez meg, egy táborlakó, V. Hrendzsa-Donszkij visszaemlékezését.

Hudanics szerint 1939. áprilisában 40 ukrán hazafit szállítottak a varjúlaposi táborba, „*de ekkorra már itt több mint 1200 ember volt*” – állítja. Nemcsak fegyveres ellenállók kerültek ide, hanem idős hazafiak is, például egy 75 éves iskola-igazgató. A foglyokat kezdetben magyar katonák őrizték, majd „*amikor a koncentrációs táborban már több mint 2000 ember volt, csendőrök és kárpátaljai detektívek érkeztek*”. Szerinte itt

tartották fogva Fegyir Révait, Kárpát-Ukrajna egykori miniszterelnökének a fivérét is. A foglyokat kínozták, vallatták és ennek híre ment Európában. A nyugati országokban élő ukránok tiltakozására aztán a tábort 1939. júliusában felszámolták. A felszámolás sajátos módon történt, ugyanis Hudanics szerint májusban 60 galíciai gárdistát szállítottak Németországba, július elején több mint 500-at, a többieket csendőri felügyelet alá helyezve hazaengedték. Azt Hudanics is elismeri, hogy „szicsgárdisták agyonlövéséről a táborban nincsenek adatok”. Ennek ismeretében hamisnak tűnik a koncentrációs tábor kifejezés használata. Hamisan csengenek az emlékirat szerzőjének a sorai is: „... borzalmas pokol kezdődött itt. A megkínzottak fájdalmas, szörnyű ordítása kilométerekre hallatszott. A magyar parasztok a mezőkről összefutottak a csodára.”⁵

Ismételnem kell, hogy az anyaország levéltáraiban nem találtam forrást a SZICS-partizánok varjúlaposi fogva tartására. A Hudanics által rajzolt képet a létszámra és a körülményekre vonatkozóan ennek ellenére hamisnak vélem, mivel az legkevésbé sem cseng össze a szemtanúk, a lakók és az erdélyi menekültek emlékezetével. Ők legfeljebb 40-50 fogoly „szicsákra” emlékeznek, akikkel nem volt szabad érintkezniük. A tábor teljes létszáma az erdélyi menekültekkel együtt legfeljebb 200-250 fő lehetett, szó sincs tehát több ezres tömegről és koncentrációs táborra jellemző körülményekről. Ami a visszaemlékező, V. Herndzsa-Donszkij szavából igaz lehet, csupán annyi, hogy 1939 áprilisában 40 ukrán hazafit szállítottak ide, akiket aztán 8-10 fős csoportokban augusztusra hazaengedtek. Galíciából és Ukrajna más területéről vihettek a háború idején ellenállókat, foglyokat Németországba, de ez az esemény már nem a varjúlaposi tábor történetének a része.

A tábor históriájának egy újabb fejezete a II. világháború kirobbanásakor kezdődik. Németország lerohanja Lengyelországot, amelynek az I. bécsi döntés óta közös határa volt Magyarországgal. A magyar diplomácia kényes helyzetbe kerül, hiszen revíziós törekvéseinek fő támogatója Németország

volt, ugyanakkor a lengyel néphez a magyarokat évszázados, hagyományos barátság fűzte. Teleki Pál miniszterelnök a menekülő legyelek előtt megnyitotta a közös határt és kinyilvánította, hogy Magyarország nem gördít akadályt az úgynevezett evakuáció elé, vagyis, hogy a lengyelek innen főként Franciaországba távozhassanak.

A Belügyminisztérium IX. Ügyosztálya, élén Dr. Antall József miniszteri osztálytanácsossal – a rendszerváltás utáni első miniszterelnök édesapjával – rövid idő alatt megszervezte a lengyel menekültek fogadását. A közös határhoz közeli városokban: Kassán, Csapon, Szerencsen gyűjtő, irányító és úgynevezett továbbító (átmeneti) állomásokat állítottak fel. Ilyen átmeneti tábor felállítására kapott parancsot 1939. december 16-án Szohor Pál Nyíregyháza polgármestere is. A parancs szerint a lengyel menekülteket a városhoz közeli Varjúlaposon kell elhelyezni, ahol akkor még erdélyi menekültek voltak. Őket a lengyelek megérkezése előtt Losoncra kellett volna szállítani. Ez valószínűleg nem történt meg, vagy csupán az erdélyiek egy részét szállították el. Mindenesetre Meleg Elek Szatmárnémetiből menekült diák a táborban maradt és itt kötött barátságot egy Krakkóból menekült fiúval.

Az első lengyel csoport december 28-án érkezett meg, ezt követően naponta érkeztek újabb menekültek. Mivel azonban átmeneti tábor volt – el is szállítottak innen főleg a Balaton melletti táborokba menekülteket – ezért a létszám állandóan változott. A legtöbben 1940. január 10-én voltak itt, ekkor a legyelek létszáma 262 fő volt.⁶

Nyíregyházára és környékére a tábor hivatalos megnyitása előtt is érkeztek lengyel menekültek. A helyi újság, a Nyírvidék először szeptember 23-án adott hírt erről. A menekülteket a város lakossága nagy együttérzéssel fogadta és segítségükre gyűjtéseket, jótékonyági rendezvényeket szervezett. A Dessewffy grófok örököse, Aurél már októberben öt fiatalembert alkalmazott a bérbe adott gazdaságban. Dolgoztak és rendes fizetést, szállást,

ellátást kaptak. Egy krakkói fiatalember le is telepedett itt. Előbb a gróf tokaji uradalmában dolgozott, majd a háború után Budapestre került. Egy másik a szomszédos községben, Belegrádon telepedett le, ahol feleségül vette a tanítónőt.⁷

A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye más településén is voltak lengyel menekültek ideiglenes táborokban, így például Nyírbátorban és Záhonyban.

Az Országos Menekültügyi Hivatal gondoskodott a menekültek ellátására szükséges pénzforrásról. A lengyelek és az erdélyiek azonos ellátásban részesültek és személyenként napi 20-20 fillér zsoldot is kaptak.

A lengyel menekültek, akiknek az átlagéletkora 26 év lehetett, túlnyomó többsége diákkorú vagy katonaköteles korú férfi volt. Nő alig akadt közöttük. A levéltári forrásokban 637 név maradt meg, ennyien töltöttek itt rövidebb hosszabb időt, a varjúlaposi táborban tulajdonképpen csak pár hetet. 1939 december 31-én ugyanis Dr. Antall József miniszteri osztálytanácsos meglátogatta a tábort. Megállapította, hogy – a város minden igyekezete ellenére – az alkalmatlan a menekültek kulturált ellátására, így határozat született a tábor áthelyezéséről a város üdülőövezetébe, Sóstógyógyfürdőre. A határozatot már január 10-én végrehajtották, így Varjúlaposon egy időre megszűnt a táborélet és a gazdaság visszatérhetett a normális kerékvágásba.

Sóstógyógyfürdőn március 27-ig működött a lengyel és erdélyi menekülttábor, immár sokkal kedvezőbb körülmények között.

Az orvosi ellátásról a város tisztiorvosa, dr. Mandula Sándor gondoskodott. A lakók szabadon mozoghattak, a kimenő naponta 25 főnek este 9 óráig tartott. A vitás kérdésekben a tábor becsületbírósága döntött. Az olvasóteremben napilapokat olvashattak és hallgathatták az általuk vásárolt „világvevő” rádió híreit. Püspöki engedéllyel szolgált a táborban egy katolikus pap is, mivel a táborlakókról készült kimutatás szerint minden menekült római katolikus vallású volt. Dr. Balla István a tábor

felügyeletével, ügyeinek intézésével megbízott városi tisztviselő és a tábor orvosának a visszaemlékezése szerint azonban a menekültek mintegy fele zsidó volt. Dr. Antall József kifejezett utasítására került mindenkinek a neve mellé a római katolikus vallás.

Mivel a lengyel menekülők létszáma fokozatosan csökken, a sóstógyógyfürdői tábort 1940. március 26-i hatállyal felszámolják. Ekkor 39 lengyel és 7 erdélyi menekültet tartottak nyilván.

A lengyeleket Tab községbe, az erdélyieket Oroszi községbe szállítják.

Az Erdélyből még várható menekülők számára a város szegényházában alakítanak ki ideiglenes tábort, ez 35 fő ellátására volt alkalmas. Ezt a tábort 1940. szeptember 24-én szünteti meg a polgármester a városi rendőrkapitánynak írt határozatával: „Hivatalosan értesítem, hogy a város szegényházában elhelyezett erdélyi menekülttábort – mely jelenleg amúgy is üres, a viszonyok megváltoztak és a szegényháza a városnak szüksége van – megszüntetem.”⁸

A viszonyok megváltoztak, vagyis megszületett a II. bécsi döntés, Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatolták.

A varjúlaposi tábor történetének utolsó felvonása nem egészen négy esztendő múlva, 1944. április 16-án kezdődik. A trianoni határokon belül ekkor indul meg a zsidók gettóba zárása. A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területe a zsidótalanítási akció

I. zónájába tartozott, így aztán az a kétes dicsőség érte a területet, hogy az első gettókat és az első gyűjtőtáborokat itt állították fel.

A mai megye területén mintegy 40 000 embert zártak gettóba, gyűjtőtáborba Kisvárdán, Mátészalkán, Nyíregyházán és Varjúlaposon. A beregi rész zsidóságának nagyobbik fele a beregszászi gettóba került, de Nagykárolyba és Szatmárnémetibe is szállítottak innen embereket. Sőt, a mátészalkai gettóban voltak Észak-Erdélyből, Máramarosból és a Felvidékről ide szállított családok is.⁹

Az első zsidó gyűjtőtábor Varjúlaposon nyílt meg. Április 16-án, a gettózással egyidőben ide szállították azokat a férfiakat és néhány családot is, akiket a csendőrség politikai okokból megbízhatatlanként tartott nyilván. A tábort az SS és a csendőrség ezért különös szigorral őrizte, külön csendőrnyomozó és SD nyomozó egység is működött itt. A körülmények a náci koncentrációs táborokkal azonosak voltak.

Amíg a megye területén felállított gettókról bőséges levéltári anyag maradt fenn, a varjúlaposi táborról csupán négy közvetett információt nyújtó forrás. Egyik a tábor felszámolása után a telefonköltségről intézkedik, egy az ottani élelmezési hiányosságokról szól, egy halálesetről tudósít, egy pedig a tábor kiürítésekor odarendelt fogatokról intézkedik.

Bőséges és adatgazdag viszont 60 év elmúltával is a tanyaközpontban ma is élő lakosok visszaemlékezése. A tábort a csendőrök valóban különös szigorral őrizték. A foglyok dohánypajtákban, istállókban, sertésólakban éltek, szögesdróttal körülkerítve. Rendszeres volt a foglyok vallatása, kínzása, verése. Esténként az irodából jajveszékelés, ordítás hallatszott. A nyomozók pénz és értéktárgyak után kutattak.

Amikor a szerencsétlen embereket átszállították egy másik gyűjtőtáborba, a helyi lakosok egy része nekifogott a latrinák kiásásának, mert úgy tudták, hogy a rabok az arany és ezüstékszereket abba dobálták be.¹⁰

A hiteles források hiánya miatt csak becsülni lehet a Varjúlaposon fogva tartott zsidók számát. Április 16-tól május 5-ig a nyíregyházi gettóba 17 580 főt zsúfoltak össze. Május 5-től május 15-ig több csoportban ezeket az embereket három városon kívüli, úgynevezett bevagonírozási központba telepítik át: Nyírjes tanyára, Simapusztára és Harangod tanyára. Varjúlapost már május 2-án kiüríti a csendőrség, az itteni foglyokat Nyírjes tanyára viszik, így amikor a városi gettó kiürítését megkezdik, Nyírjes tanyán már vannak fogva tartottak.

Azt csupán találgatni lehet, hogy a gettóból miért szállítják a sebtében kialakított gyűjtőtáborokba, bevagonírozási közpon-

tokba a szerencsétlen embereket. Igaz, a zsidótalanítási akció eredeti tervében az szerepelt, hogy előbb gettóba, onnan bevagonírozási központba kell zárni őket, Kisvárdán azonban egyenesen a gettóból történik a szállítás.

Talán a nyíregyházi gettó zsúfoltsága, a fertőzéstől való félelem – amiről a tisztiorvosi jelentés szól – lehetett az indoka a kitelepítésnek.¹¹ Ennek azonban ellentmond a varjúlaposi foglyok átszállítása Nyírjesre, hiszen a nyíregyházi gettó lakóival együtt itt 4100 embert zsúfoltak össze még rosszabb, még kétségbe ejtőbb higiénés körülmények közé, mint korábban voltak.

A magyarázat talán az lehet, hogy a csendőrség parancsot kapott a foglyok bevagonírozására, ez azonban a háborús helyzet miatt késedelmet szenvedett, így a foglyok még heteket töltöttek a három gyűjtőtáborban.

A varjúlaposi gyűjtőtábor története 1944. május 2-án véget ért. A foglyokat elszállították, csak a halottak maradtak a tanyaközpont kis temetőjében. Azok, akik a verések, kínzások következtében az életüket veszítették, vagy a megpróbáltatások miatt öngyilkosak lettek. Őket 1946 június 26-án exhumálták és a város izraelita temetőjében helyezték örök nyugalomra.

A három gyűjtőtábor kiürítése május 14-én kezdődött és június 4-én fejeződött be. Az utolsó transzport Nyírjes tanyáról indult a korábban Varjúlaposon fogva tartottakkal. A foglyokat Kassáig magyar csendőrök kísérték, itt őrzésüket SS alakulatok vették át. Minden Nyíregyházáról deportált zsidót Auschwitzba szállítottak.

A kassai állomásparancsnokság pontos kimutatást készített a Nyíregyházáról induló vonatokról. Egy-egy szerelvényen 3000 ember indult a haláltáborba. A varjúlaposon fogva tartottak létszámára vonatkozóan ez a kimutatás ad némi támpontot. Mivel tudjuk, hogy a nyíregyházi gettóból több, mint tizenhétezer embert szállítottak el, a varjúlaposi foglyok számát minimálisan ezer főre tehetjük.

1939 és 1944 között a majorsági központ befogadóképessége – már csak a háborús viszonyok miatt sem változhatott. Az alig

valamivel több, mint kétszáz fő lengyel menekült számára – akiknek a fele zsidó vallású volt! – a tábort alkalmatlannak ítélték. A több mint ezer magyar zsidó számára ez a körülmény fel sem merülhetett. „*A viszonyok megváltoztak*” – idézhetnénk ismét Szohor Pált, Nyíregyháza polgármesterét, ahogyan azt a II. bécsi döntés után mondta. Megváltozott maga a polgármester is, hiszen nem találta eléggé magyarosnak őseitől örökölt nevét, és a „Szohort” Nyíregyházira változtatta. Sőt, a zsidótalanítási akcióban kifejtett buzgólkodásáért még vitézi címet is kapott.

Pár évvel ezelőtt a Nyíregyházi Ukrán Konzulátus azzal a kéréssel fordult levéltárunkhoz, hogy engedélyezzük egy emléktábla felállítását az egykori gyűjtőtábor helyén, a levéltárunk raktárépületén. Ezzel az egykor itt fogva tartott SZICS-gárdistákra, a független Ukrajna hőseire kívántak volna emlékezni.

Úgy gondoltuk, valóban helye lenne itt egy emléktáblának, mégpedig egy olyanak, amelyik egyaránt emlékezik az erdélyi menekültekre, a SZICS-gárdistákra, a lengyel menekültekre és az itt fogva tartott zsidó magyarokra.

Sajnos, ilyen emléktáblát még nem sikerült felállítanunk!